

Mario Gavranović: *Die Spätbronze- und Früheisenzeit in Bosnien*. Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie, Band 195, Verlag Dr. Rudolf Habelt GmbH, Bonn 2011. ISBN: 978-3-7749-3721-5. Dva toma, 302+192 str.; sl. 267+270; k. 78; T. 83.

Godina koja je iza nas, 2011., ostati će po mnogočemu ovjekovječena i u trajnoj vrijednosti dobra godina za arheološku znanost Bosne i Hercegovine. Naime, nakon dugih desetljeća, gotovo 20-ak godina primoranog i teškog zatišja, iz tiska je prispjelo mnoštvo zanimljivih radova na temu kasnog brončanog i željeznog doba toga prostora, posebice u temeljnim arheološkim glasilima iz BiH. U prvome se svakako ističe iznimno obiman 52. svezak *Glasnik Zemaljskog muzeja BiH*. Slijedom dobrih okolnosti te izuzetnih napora izdavača, objavljena je čitava studija nekada poduzetog i djelomično odrađenog projekta “Bronzano doba sjeverne Bosne”, Borivoja Čovića i njegovih suradnika iz nadležnih institucija.¹ Iz tiska je izašao i 40., jubilarni, *Godišnjak* Centra za balkanološka ispitivanja, u kojemu je također jedan od opsežnijih radova posvećen prostoru sjeverozapadne Bosne s kraja brončanog i prijelaza na željezno doba, onaj Orhana Jamakovića.²

Unatoč tomu, na navedenu se temu ispred svih predstavila prva monografska publikacija za prostor srednje i sjeverne Bosne, ona Marija Gavranovića. Riječ je o autoru koji je podrijetlom iz Bugojna, a spletom je životnih okolnosti pristignuo u Berlin, gdje živi i radi. Školovao se na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, te najvećim dijelom na Freie Universität-u u Berlinu, Institut für Prähistorische Archäologie, gdje je i zaključio obrazovni proces promocijom doktora znanosti 2010. godine. Već se gotovo desetljeće istraživački bavi tim prostorom što se naravno odražavalo u njegovim pojedinačnim objavljivanjem radovima te sudjelovanjima na znanstvenim skupovima. Zaokružene studije njegova rada, u obliku magistarske i doktorske disertacije, implicirale su nastanak ove i ovakve monografije koja će svojim opsegom i oblikom postati nedvojbeno traženom literaturom za predmetno područje.

Monografija je tiskana u seriji već dokazane *Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie* koja je i nastala s razlogom kako bi se objavljivala istraživanja upravo mladih znanstvenika. U tom djelu autor nije objavio rezultate, niti građu iz osobno poduzetih iskopavanja na prostoru Bosne, već je svoje istraživanje isključivo posvetio obradi podataka, odnosno nalazima materijalne građe iz naselja Pod kod Bugojna, istraživačka kampanja 1963. godine, te pojedinom korpusu neobjavljenog materijala kojeg je uspio pridobiti iz Zemaljskog muzeja u Sarajevu te Muzeja u Tuzli. Većina tretiranog gradiva odnosi se ipak na već otprije objavljenu i dobro poznatu građu iz prostora današnje Bosne, no vrednovanu u novom znanstvenom okviru i metodološkom modelu.

Knjiga je fizički podijeljena u dva sveska. U prvom je svesku objedinjen tzv. tekstualni dio, koncipiran sustavno i pregledno u tri glavne tematske cjeline, koje su razrađene u brojnim, što dužim što kraćim, poglavljima te još brojnijim potpoglavljima i dodatcima. Započinje kratkim uvodom, a završava preglednim sažetkom, popisom kartografije i literature, tj. opsežnim katalogom u drugom svesku istog izdanja. Djelo je napisano na ukupno 278 strana same

rasprave i popraćeno je brojnim ilustracijama (njih 345 samo u prvome svesku te ukupno sa 270 ilustracija uz 83 table u drugome svesku) kako bi čitanje, savladavanje i, konačno, razumijevanje teksta bilo što jasnije, preglednije i uvjerljivije. Karte rasprostiranja, iako postavljene u regionalnom okviru, pružaju bogatiji i potpuniji prikaz, tj. ocrtavanje nalazišta i kulturnog djelovanja u toj regiji. Izuzetno su dragocjene i zbog zemljopisnog i zbog teritorijalnog, odnosno glede vrednovanja konteksta nalaženja pojedinih predmeta, koji je Mariju Gavranoviću bio od velikog značaja. Iznimno vrijedni podatci nalaze se u II. svesku knjige. Katalog se nastavlja doduše kao zasebna knjiga, u kojem su predstavljena nalazišta i nalazi. Korisnost će biti velika od dobro i pregledno organiziranih grobnih ili zatvorenih cjelina, bilo starijeg datuma objave, budući da znamo da su one uobičajeno bile objavljivane “razbijeno”, bilo novijeg datuma, tj. one još u potpunosti ne objavljene. Katalog je opsežno i dobro napisan, s crtežima i fotografijama novopredstavljenih nalaza materijalne kulture na tablama, od kojih je keramika vjerodostojno rekonstruirana.

Djelo je posvećeno cjelokupnom, s težnjom k sintetičkom i modernom znanstvenom istraživanju područja Bosne od oko 700 godina duge povijesne vertikale, od posljednjih stoljeća 2. tisućljeća i većeg dijela 1. tisućljeća stare ere. Stoga predstavlja izuzetan napredak za arheološku znanost toga dijela jugoistočne Europe, i unatoč činjenici kako je upravo ta regija, u odnosu na neka druga područja zapadnoga Balkana, bila solidno istraživana i objavljivana u ranijim razdobljima.³

Prva tematska cjelina *A Arbeitsgebiet als Natur- und Kulturraum* (str. 3–38), opširna je, uobičajena i nužna “uvodna” studija, od odlučujuće važnosti za pravilnu valorizaciju arheološke građe. Tako nas autor upoznaje s osnovnim zemljopisnim, geološkim i klimatskim obilježjima predmetnog prostora. Nadovezuje se prikazom iznimno važnog fenomena rudišta i rudnih bogatstva današnje Bosne te njihovim obilježjima u povijesnom i metalurškom aspektu u svrhu isticanja temeljnih gospodarskih aktivnosti (str. 3–13). U tim se poglavljima autor dakako služi rezultatima interdisciplinarnih istraživanja, no ne i iscrpno konzultiranom literaturom iz relevantnih disciplina. Posebno se to odnosi na zemljopisna i geološka određenja koja su napisana gotovo esejistički, bez metodološko-znanstvenog aparata, tj. navođenja relevantne literature bilo starijeg bilo novijeg datuma koja bi, nedovoljno upućenim a zainteresiranim, čitateljima ponudila mogućnost daljnijeg istraživanja.⁴

Po razrađenom umještenju prostora svog interesa, autor se nadalje bavio užim područjem rada, koje u uvodnim studijama povijesti i stanja istraživanja te uvodom u kronologiju, ili povijest razvoja kronoloških procesa, detaljnije razrađuje (5. *Forschungsstand zur Spätebronze- und Früheisenzeit*; 6. *Grundlagen der Chronologie*, str. 13–38). Navedena su pak poglavlja temeljito i detaljno predstavljena. Kroz razradu teritorija u kulturno-kronološkom smislu, u osnovi je obilježje postavljeno na predstavljanje evolutivnog znanstveno-istraživačkog rada Borivoja Čovića, od 1965. pa do konačnih zaključaka iz 1987. i 1988. godine, te poglavito razvoj kulturno-povijesnih ili zemljopisno-kulturnih modela zastupljenih u *PJZ* i *AL BiH*. U to je vrijeme Borivoj Čović

doista postignuo vrhunac u svom stručnom i istraživačkom radu, cijenjen kako u domovini tako još više izvan nje. Da je tomu tako svjedoči i neizostavno važna pregledna studija o etnogenezi Ilira i njima srodnim kulturnim skupinama na području čitavog Balkana, iz 1986. godine, s kojom je autor bio uvršten u prestižno svjetsko izdanje o sintezi etnogeneze europskih naroda,⁵ čiji rad Mario Gavranović nažalost nije uvažio. Sukladno tomu, istraživači nisu, posebice rezultati njihova rada, kritički predstavljeni te su neki s manjim, neki s puno većim opsegom zastupljeni, čime se stječe dojam neuravnoteženosti njihova doprinosa cjelokupnom dotadašnjem saznanju. Inferiorni je tako položaj nesumnjivo pripao Zdravku Mariću i njegovom znanstvenom opusu, koji svakako nije zanemariv, čemu shodno takva pozicija ne bi mogla biti opravdana. U konačnici, autorov je pristup tom vrlo važnom dijelu istraživanja same povijesti istraživanja i napretka stručnog rada prilično konzervativan, budući da se uglavnom zadovoljava prikupljanjem i prenošenjem ili, bolje rečeno, prevođenjem tradicionalno utvrđenih podataka i pravila, u nastojanju da ih, u nešto suvremenijem aspektu, primijeni na svom području i gradivu. No postavlja neka važna i svježija pitanja čime se otvaraju pokoji relevantni problemi koje će u tijeku daljnjih izlaganja pojašnjavati na temelju arheološke građe. Međutim, sa završnim se sudovima tog poglavlja ne bismo mogli složiti gdje Mario Gavranović izriječno navodi kako od 1990. pa do 2011. godine navodno nije bilo novo-predstavljenih nalaza iz prostora čitave BiH (str. 17). To je u osnovi kontradiktorno i s korištenim radovima u obradi građe autorove monografije,⁶ te suprotno od tada publiciranih radova, među kojima treba posebno istaknuti sintezu, zapravo također studiju doktorske disertacije, o prostoru željeznodobne Hercegovine i južne Dalmacije, Boška Marijana iz 2000. godine.⁷

Potom, u krajnje prihvaćenom i razrađenom metodološko-kronološkom modelu autor razmatra i kronološki predstavlja poziciju njegova istraživanja u okviru kasnog brončanog doba, podijeljenog u dvije faze (u relativnoj shemi srednjoeuropske periodizacije Br D–Ha B1), prijelazne faze iz kasnog brončanog u starije željezno doba (Ha B3–Ha C1) te starijeg željeznog doba, podijeljenog u tri faze (Ha C1–Ha D2–3), neprekidno upozoravajući na izrazite ili određene regionalne posebnosti. U tom su smislu prikazani i ocrtni osnovni zatvoreni ili dobro ustanovljeni istraživački kompleksi, naseobinski i grobljanski, koji se nižu zemljopisno od sjevera prema jugu i to u vremenskom rasporedu s istaknutim tzv. kronološkim markerima materijalne kulture: od nekropola Barice-Gređani tipa, preko sjevernobosanskih naselja Vis, Zecovi i Zemunica, zatim preko Donje Doline do srednjobosanskih vrlo važnih i već dobro poznatih nalazišta Pod i Varvara sve do kompleksa tzv. Bosut-Kalakča (str. 21–29). Nadovezuje se s pregledom periodizacije prema ostavama po prijedlogu Petera Königa⁸ te nešto opširnijim diskursom o Glasincu i njegovom kronološko-kulturnom okviru (str. 29–38). Iako detaljne, ni te partikularnosti nisu prikazane kritički kroz povećalo univerzalnosti, pojedinih procesa ili modnih mijena, mnogo šire prizme tadašnjih kulturno-povijesnih zbivanja prapovijesne Europe, već autor ostaje dosljedan regionalizmu u svakom smislu toga poimanja. Također, u poglavlju su jasno navedene već u struci više puta istaknute

i posve prihvaćene teze, ponajviše u literaturi tuzemnih govornih područja što se, prije svega, odnosi na periodizaciju pojedinih vremenskih odrednica uspoređenima sa srednjoeuropskom kronologijom. S time povezano s pojedinim se, ponajprije terminološkim odrednicama, ne bismo mogli složiti budući da autor njima ne manipulira smotreno već vrlo paušalno. Tako je termin nadregionalnog kompleksa kulture polja sa žarama počesto korišten kao sinonim za kasno brončano doba, a prilično sporni i zastarjeli sinonim kompleksa halštatske kulture za vrijeme starijeg željeznog doba i to za prostor čitave BiH (str. 21), pa i okolnih područja, unatoč već izdavnja njihovom izdavanju iz tih kulturnih kompleksa poglavito uzduž dinarskog masiva.⁹

Središnji je dio monografije Marija Gavranovića tematska cjelina *B Chronologisch-regionale Einordnung des Fundstoffes*, u kojoj je predstavljena i razrađena tipološko-kronološka klasifikacija predmeta materijalne kulture u regiji. Najopširniji je to dio rasprave, zastupljen na gotovo 200 stranica (str. 39–241), podijeljen također u brojne manje razrađene cjeline. Opis, vremenski smještaj i rasprostiranje, gdje su predmeti predočeni pojedinačno po tipovima, uz kartu rasprostiranja ili eventualno tretirani u dijagramima, grafovima ili kombinacijskim tabelama, čvrsti je model od kojeg u tim poglavljima nema odstupanja. Pojedini predmeti zastupljeni su u velikim i temeljitim pregledima, dok poneki s gotovo minimalnim osvrtom, sve ovisno naravno o tipu i načinu njihova dosadašnjega znanstvenog vrednovanja, ali, i autorova interesa.

Kao izuzetno zanimljivo, konzistentno uređeno i pregledno predočeno izdvaja se opširno poglavlje 8. *Metallfunde* (str. 112–241). U kronološkom slijedu autor nas upoznaje s mačevima, bodežima, noževima, vrhovima koplja, sjekirama itd., odnosno s dijelovima vojne opreme navalnog karaktera (str. 112–148). Zatim slijedi prikaz britvi i srpova (str. 148–153), a tek potom one vojne opreme obrambenog karaktera (str. 153–156). Nadovezuje se rasprava o metalnom posudu (str. 156–160) te napokon i povećana diskusija o brojnim nalazima nakita i dijelova nošnje (str. 160–241).

Sjekire su, pored vrhova koplja i mačeva, najbolje razrađena poglavlja (str. 123–136), čije će brojne serijacije bilo zastupljenosti u pojedinim arheološkim kontekstima, npr. grobovima Donje Doline, bilo pojedinih tipova a s obzirom na izveden ukrasni element, te kao takvo njihovo grupiranje i kartiranje, uvelike pripomoći pri njihovoj daljnjoj stručnoj analizi ne samo u regiji, već i na prostoru čitavog zapadnog i središnjeg Balkana. Svaku pozornost zahtijeva razrada mačeva i izdvajanje iz njihova korpusa bodeža iz Lašve i Donje Doline te analiza kalupa iz Varvare (str. 116–117, 119–120). S druge strane, iako malobrojni ali, opet, dobro poznati, okovi nasadnika koplja iz grobova Donje Doline (Kat. Abb. 159: 9–10; 170: 2) ili iz Tešnja (Kat. Abb. 55: 5), nisu predstavljeni.

Naprotiv, izuzetno zanimljiva i relativno bogata grupa nalaza iz tzv. 8.8. *Schutzwaffen* i 8.9. *Metalgefäße* poglavlja, iako pruža mogućnosti mnogostrukih rasprava i nadgradnji dosadašnjih spoznaja, vrlo je šturo obrađena, gotovo prikazana kroz samo određen izbor dosadašnje literature na temu. Nižu se redom potpoglavlja o knemidama, štitovima i kacigama. Tu je prava šteta da kaciga iz Čarakova te ulomci kaciga iz nekropole Kamenjača kod

Breze uopće nisu tretirani, jer posve dobro upotpunjuju sliku rasprostiranja najbrojnije skupine ilirskih kaciga III A2-a varijante, koja se kao takvom ispostavlja i za prostor središnje Bosne.¹⁰ Iako autor za predmete obrambene vojne opreme ne donosi karte rasprostiranja, već se isključivo opisno oslanja na one prisutne u stručnoj literaturi,¹¹ iznenađuje prostorno i količinski obrađivanje tih primjeraka, implicitno i njihovo interpretiranje u širem kontekstu koje, sukladno postignutim saznanjima, više ne bi moglo biti primjereno!¹²

Nešto je veća pažnja posvećena prikazu brončanog posuđa; vedra, šalica, *phiale* i pojedinih ulomaka posuđa, tj. ukrasnih palmeta i dijelova tronošca iz naselja Pod (str. 156–160). Međutim, najveći dio toga poglavlja, koji potom slijedi, posvećen je nakitu i dijelovima nošnje (str. 160–241), od čega poveći broj stranica pripada prikazu kronološki, prostorno i kulturno indikativnim oblicima igala i fibula (str. 160–203). U tome se nekako čini da je možda nedovoljna pozornost priskrbljena tipovima igala s vazasto oblikovanim glavicama (str. 166–167) ili iglama s konično oblikovanim glavicama (str. 168–169) raznih varijanti, kao bitnim i izrazitim indikatorima nastupa novog, starijeg željeznog doba na širim prostorima jadranskog bazena, zaleđa i unutrašnjosti. Iznimno detaljno predstavlja se pak veliko poglavlje o fibulama (8.11. str. 175–203), od kojih posebno imponira ono posvećeno fibulama tipa Golinjevo, brojnih varijanti (str. 177–181). Općenito su najrazličitiji oblici lučnih fibula temeljito razrađeni, a istaknuti treba, od samog autora analiziran tropetljasti tip lučne fibule (str. 188),¹³ odnosno lučne dvopetljaste fibule. S druge strane, začuđuje kako neki tipovi fibula, iako predstavljeni nisu interpretirani, npr. pseudocertosa tip fibule sa završetkom nožice u obliku životinjske glave, kao što je ona iz Sanskog Mosta, grob 79 (Kat. Abb. 247), ili primjerice one iz Vašarovina ili Banje kod Ošanića,¹⁴ a koja se pokazuje kao značajan, i kreativan i funkcionalan, element nošnje nositelja s istočne obale Jadrana i njegova zaleđa.

Vratimo li se unazad, k poglavlju pod rednim brojem 7. *Der keramische Fundstoff im Arbeitsgebiet* (str. 40–111), pred nama se otvara poglavlje po kojem će predočeno nam istraživanje Marija Gavranovića obilježiti trajnu vrijednost i neupitan zaokret u razvoju znanstvenog istraživanja keramografije za prostor BiH. Keramički fundus dobio je najviše prostora što je, s obzirom na razvoje i oblikovne kriterije, nedvojbeno i zavrijedio. Prvi je puta analitično obrađena keramika prema pouzdanim stratigrafskim podacima iz naselja Pod, Varvara, Vis, Zecovi i Zemunica, od kojih se ističu primarno objelodanjeni keramički oblici iz naselja Pod (Kat. str. 89–123, T. 29–73), Zemunica (Kat. str. 159–161, T. 75–77) i Varvara (Kat. str. 184–192, T. 78–81). Njima se pridružuju vrijedni nalazi iz do sada potpuno nepoznatih naselja Bare (Kat. str. 17–18, T. 3–4), Kopilo (Kat. str. 18–19, T. 5–7) i Dobrinje (Kat. str. 20, T. 8–9), tj. iz Šuplje pećine (Kat. str. 86–87, T. 24), Agina Sela (Kat. str. 87–88, T. 25–27) te iz Bočca (Kat. str. 88, T. 28). Autor redom analizira: zdjelice, zdjele, šalice, amfore, kantare, lonce, prijenosne peći i druge forme. Pomnim, strukturiranim i dosljednim tipološkim vrednovanjem, kao i njihovim stalnim uspoređivanjem ili prilagođavanjem, omogućeno je lučenje određenih stratigrafsko-kronoloških faza. Tipovi su jasno predočeni u pojedinačnom ili zajedničkom tipskom

razmjeru, pri čemu posebnu pozornost zavređuju opet brojne karte i tipološke tabele. Sve zajedno omogućilo je autoru prikazivanje određenih kontinuiteta, mijena i/ili tendencija u prostornom rasporedu regije, kao i posrednih ili neposrednih utjecaja iz drugih kulturnih područja (str. 40–87). Istim je načinom, u brojnim grafovima, tabelama i kartama rasprostiranja, predočeno i sljedeće potpoglavlje koje se tiče isključivo načina ukrašavanja na keramičkim posudama, a koje autor razlikuje u čak V grupa, različitog načina i stila ukrašavanja (str. 87–111).

U osnovi čitavog tog velikog **B** poglavlja Mario Gavranović preuzima već izdvojenu i prihvaćenu tipološku klasifikaciju, s varijantama ili inačicama. Pri tomu gotovo da nema nikakvog dvoumljenja glede njihove ispravnosti, a već predstavljenu interpretaciju najčešće prostorne distribucije ili izvornog podrijetla te kronološkog okvira pojedinih predmeta, jednostavno preuzima ili prenosi od više autora, ne izdvajajući kod toga svoje tipološke i tehnološke kriterije. Zato o samoj tehnologiji izvedbe pojedinih, i to vrlo znakovitih ili bitnih predmeta, ne donosi novosti, a shodno tomu događa se da pojedine primjerke pridružuje određenom tipu kojemu baš i ne sude, npr. igla iz Donje Doline pridružena je tako tipu igala Sirolo Numana (Abb. 163: 2, Kat. Ab. 97: 6). Posljedično je stoga i dekorativni kanon na brojnim iznimnim predmetima obrađen opisno i gotovo da nije tretiran u umjetničkim, simboličkim, društveno-proizvodnim ili nekim drugim semantičkim interpretacijama, što autor na kraju opravdava tzv. retoričkim izborom mogućnosti (ne)interpretacije (str. 278). Keramika iako vrlo sigurno diferencirana i solidno prikazana nije uspoređena s postojećim obimnim studijama o keramografiji, što bi otvorilo niz novih i/ili drugačijih pravaca promišljanja i omogućilo konkretno uspoređivanje, tj. uključivanje u širi kulturni prostor poglavito kasnog brončanog doba. Brojni tzv. sitni predmeti nakita i nošnje gotovo da uopće nisu iscrpljeni kao sintaksa amblemskih pokazatelja procesa i promjena koje su se događale u širokim razmjerima onodobne europsko-mediteranske scene. Nakon nekoliko objavljenih *PBF* izdanja koja su posredno ili neposredno tretirala i građu iz prostora Bosne, obuhvativši tako većinu predstavljenih predmeta i u tome djelu, ostvarivši implicitno brojne reinterpretacije u struci, čini se to doista propuštenom prilikom.

Budući da autor zapravo ne raspravlja problemski o pitanjima vezanim uz interpretaciju kulturno-povijesnih ili interaktivnih procesa u sinkronom ili diakronom povezivanju odnosa tih zemljopisnih i povijesnih regija, dogodilo se i tzv. "ponavljanje postupaka", što pogotovo dolazi do izražaja u posljednjem diskutiranom poglavlju: *C Zusammenfassender Überblick* (str. 243–278). Ondje je iznova dan sažeti pregled sve građe, ali sada u kronološkoj faznosti većih okvira tzv. *Urnenfelderzeit* i *Hallstattzeit* kultura, odnosno njihovih stupnjeva. U relativnom smislu, oni slijede shemu Hermann Müller-Karpea iz 1959. godine i nisu usklađivani s modernijim pristupima tom problemu,¹⁵ prilikom čega je diskrepancija relativne i apsolutne periodizacije znatna, i odražavati će se kako na vrednovanju građe tako i na vrednovanju cjelokupne regije u široj kulturno-povijesnoj povezanosti.

Slijedom navedenoga, s pravom se valja složiti s autorom i prihvatiti njegov pozitivistički duh *završnog finiša*, kojim

kaže kako je to tek ishodišno djelo za buduća istraživanja. Zato, poneki vidljivi tehnički (grafička obrada) i etički (nedostatak sažetka na bosanskom jeziku) nedostaci ipak ne bi smjeli umanjiti težinu te opsežne monografije. Pouzdanom formom i konceptom autor je, u maniri tzv. njemačke škole, nastojao prikupiti i prikazati obiman opus građe, pa već i po tome, kao i po uloženom trudu, zaslužuje iznimnu pozornost poglavito istraživača iz šire regije jugoistočne Europe.

¹ *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine* 2011, 13–286.

² Jamaković 2011, 91–131.

³ Npr. Donja Dolina, Pod kod Bugojna, Varvara, ostave, pojedinačni nalazi itd. (vidjeti katalog, knjiga II).

⁴ Npr. Bertić 1987; Rogić 1982; Klemenčić 1997; samo su neka od imena istraživača čije su studije i pregledi temeljni za poznavanje zemljopisnih i geološko-prirodnih obilježja područja zapadnog Balkana i istočne obale Jadrana. Navedena se opaska čini to mjerodavnijom, budući da je sam autor zamjerio P. Königu na nedovoljnom i nedobrom poznavanju zemljopisnih i prirodnih obilježja BiH (Gavranović 2005, 296, 298–299).

⁵ Čović 1986, 55–74.

⁶ Navodim samo nekoliko primjera: Žeravica 1993; Harding 1995; Marijan 1995; Periša 2002; König 2004; Raunig 2004.

⁷ Navodim samo nekoliko primjera: Marić 1995; Periša 1998; Marijan 2000; Paškvalin 2002; Paškvalin 2008; Miličević-Capek 2007.

⁸ König 2004.

⁹ Npr. *Die Hallstatt Kultur* 1981; Čović 1986, 68–71; Gabrovec 1987, 19, 26; Čović 1987, 235–236.

¹⁰ Paškvalin 2002, T. II: 1–4; Paškvalin 2008, T. 17: 1–4; Navodi ih već i Vasić 1982, 6; usp. Vasić 2010, 42; i najnovije Blečić Kavur, Pravidur 2012, T. VIII: 15–19.

¹¹ To ponajviše vrijedi za referentni rad Bibe Teržan (1995).

¹² Usp. novije podatke kod Frielinghaus 2011; Blečić Kavur, Pravidur 2012.

¹³ Gavranović 2007.

¹⁴ Marijan 1986, T. II, 2; Marijan 2000, 87, T. 14: 8.

¹⁵ Npr. Pare 1998; Teržan 1999; Metzner-Nebelsick 2002; itd.

LITERATURA

BERTIĆ, I. (ur.) 1987, *Veliki geografski atlas Jugoslavije*. – Zagreb.

BLEČIĆ KAVUR, M., A. PRAVIDUR 2012, Ilirske kacige s područja Bosne i Hercegovine. – *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu* 53, 35–136.

ČOVIĆ, B. 1986, Die Ethnogenese der Illyrer aus der Sicht der Vor- und Frühgeschichte. – U: W. Bernhard, A. Kandler-Pálsson (ur.), *Ethnogenese europäischer Völker. Aus der Sicht der Anthropologie und Vor- und Frühgeschichte*, 55–74, Stuttgart, New York.

ČOVIĆ, B. 1987, Grupa Donja Dolina–Sanski Most. – U: *Praistorija Jugoslavenskih Zemalja 5. Željezno doba*, 232–286, Sarajevo.

Die Hallstatt Kultur 1981 = *Die Hallstatt Kultur, Frühform europäischer Einheit* (Linz, 1981).

FRIELINGHAUS, H. 2011, *Die Helme von Olympia: Ein Beitrag zu Waffenweihungen in griechischen Heiligtümern*. – *Olympische Forschungen* 33.

GABROVEC, S. 1987, Uvod. – U: *Praistorija Jugoslavenskih Zemalja 5. Željezno doba*, 15–21, Sarajevo.

GAVRANOVIĆ, M. 2005, Peter König, Spätbronzezeitliche Hortfunde aus Bosnien und der Herzegowina. PBF XX, 11 Band. Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 2004. 244 strane, 92 table. – *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja* 34/32, 295–304.

GAVRANOVIĆ, M. 2007, Eine dreischleifige Bogenfibel mit dreieckiger Fußplatte aus Bosnien (Trozankasta ločna fibula s trikotno nogo iz Bosne). – *Arheološki vestnik* 58, 157–166.

Glasnik 2011 = *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu*, n. s. *Arheologija*, 52, 2010/2011. – Sarajevo.

HARDING, A. 1995, *Die Schwerter im ehemaligen Jugoslawien*. – *Prähistorische Bronzefunde* 4/14.

JAMAKOVIĆ, O. 2011, Kraj bronzanog i početak željeznog doba na prostoru sjeverozapadne Bosne. – *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja* 40, 91–131.

KLEMENČIĆ, M. (ur.) 1997, *Atlas Europe*. – Zagreb.

KÖNIG, P. 2004, *Spätbronzezeitliche Hortfunde aus Bosnien und der Herzegowina*. – *Prähistorische Bronzefunde* 20/11.

MARIĆ, Z. 1995, Die hellenistische Stadt oberhalb Ošanići bei Stolac (Ostherzegowina). – *Bericht der Römisch-germanischen Kommission* 76, 31–72.

MARIJAN, B. 1986, Zajednička grobnica željeznog doba iz Vašarovina kod Livna. – *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu* 40/41, 23–38.

MARIJAN, B. 1995, Ostava ratničke opreme na Grepcima u Livanjskom polju. – *Opuscula archaeologica* 19, 51–67.

MARIJAN, B. 2000, Željezno doba na južnojadranskom području (istočna Hercegovina, južna Dalmacija). – *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 93, 7–221.

METZNER-NEBELSICK, C. 2002, *Der "Thrako-Kimmerische" Formenkreis aus der Sicht der Urnenfelder- und Hallstattzeit im südöstlichen Pannonien*. – *Vorgeschichtliche Forschungen* 23.

MILIČEVIĆ-CAPEK, I. 2007, Vidića guvno, Vranjevo selo–zaštitna istraživanja. – *Hercegovina, godišnjak za kulturno i povijesno nasljeđe* 21, 139–144.

PARE, C. F. E. 1998, Beiträge zum Übergang von der Bronze- zur Eisenzeit in Mitteleuropa, Teil 1. Grundzüge der Chronologie im östlichen Mitteleuropa (11.–8. Jahrhundert V. Chr.). – *Jahrbuch des Römisch-Germanisches Zentralmuseum* 45/1, 293–433.

PAŠKVALIN, V. 2002, Helenistički sloj nekropole ilirsko-panonskog plemena Dezidijata na Kamenjači u Brezi kod Sarajeva. – U: N. Cambi, S. Čače, B. Kirigin (ur.), *Grčki utjecaj na istočnoj obali Jadrana*, Zbornik radova sa skupa održanog 1998. godine u Splitu, Biblioteka knjiga Mediterana 26, 521–538.

PAŠKVALIN, V. 2008, Kamenjača, Breza kod Sarajeva. – *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja* 37/35, 101–179.

PERIŠA, D. 1998, Trojni grob željeznog doba u Priluci kod Livna. – *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 87–89, 347–358.

PERIŠA, D. 2002, Pećine u Debeljacima kod Banje Luke. – *Arheološki vestnik* 53, 91–100.

- RAUNIG, B. 2004, *Umjetnost i religija prahistorijskih Japoda*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Djela Centra za balkanološka ispitivanja 82/8.
- ROGIĆ, V. 1982, *Regionalna geografija Jugoslavije*. – Zagreb.
- TERŽAN, B. 1995, Handel und soziale Oberschichten im früheisenzeitlichen Südosteuropa. – U: B. Hänsel (ur.), *Handel, Tausch und Verkehr im Bronze- und Früheisenzeitlichen Südosteuropa*, Südosteuropa Schriften 17 (Prähistorische Archäologie in Südosteuropa 11), 81–159, München, Berlin.
- TERŽAN, B. 1999, An Outline of the Urnfield Culture Period in Slovenia / Oris obdobja kulture žarnih grobišč na Slovenskem. – *Arheološki vestnik* 50, 97–143.
- VASIĆ, R. 1982, Prilog proučavanju grčkog oružja u Jugoslaviji. – *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja* 20/18, 5–24.
- VASIĆ, R. 2010, Reflecting on Illyrian Helmets. – *Starinar* 60, 37–55.
- ŽERAVICA, Z. 1993, *Äxte und Beile aus Dalmatien und anderen Teilen Kroatiens, Montenegro, Bosnien und Herzegowina*. – *Prähistorische Bronzefunde* 9/18.

Martina BLEČIĆ KAVUR

Michaela Konrad, Christian Witschel: *Römische Legionslager in den Rhein- und Donauprovinzen – Nuclei spätantik-frühmittelalterlichen Lebens?* Abhandlungen der Bayerischen Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Klasse, Neue Folge, Heft 138, C.H. Beck Verlag, München 2011. ISBN 978-3-7696-0126-8, 666 str.

138. zvezek filozofsko-historičnega razreda Abhandlungen der Bayerische Akademie der Wissenschaften z naslovom Rimski legijski tabori v renskih in donavskih provincah – jedra poznoantično-zgodnj srednjeveškega življenja? urednikov Michaela Konrad in Christiana Witschla je zbornik arheoloških in zgodovinskih prispevkov s srečanja na temo legijskih taborov v pozni antiki. Potekalo je marca leta 2007 v Münchnu. Zajema predvsem čas med 3. in 6. stoletjem in se osredotoča na legijske tabore in njihovo neposredno okolico ob Renu in zgornji Donavi do donavskega kolena ter na vprašanje, na kakšen način je tam potekal prehod v (zgodnji) srednji vek. Naslov zbornika morda rahlo zavaja, saj prostor srednjega in spodnjega toka Donave ni obravnavan, so pa vključene panonske notranje utrdbe v Prvi Panoniji in Valeriji. Zbornik je slikovno zelo bogat, opremljen s preko 100 načrti, tlorisi in preseki, preko 70 črno-belimi fotografijami, več kot 40 kartami in več kot 40 tablami risb, okrog 20 risarskimi in računalniškimi rekonstrukcijami ter 6 preglednicami, 4 grafi in 5 barvnimi fotografijami. Članki so v nemškem jeziku, z eno izjemo v angleščini. Na koncu knjige so zbrani angleški povzetki vseh prispevkov, dodan pa je tudi indeks (modernih in latinskih) krajevnih imen. Literatura je navedena v vsakem prispevku posebej.

Delo se začne s predgovorom urednikov z glavnimi podatki o srečanju in zborniku, temu pa sledi uvod izpod peresa obeh urednikov, kjer se avtorja sprehodita preko vseh bistvenih vprašanj tega srečanja ter poskušata odgovoriti nanja, sklicujoč se na posamezne prispevke. V

resnici predstavlja ta dolgi uvod dober tematsko urejen in kritičen vsebinski pregled celotnega zbornika, sicer z nekoliko neobhodnega ponavljanja, vendar kljub temu odlično izhodiščno točko za študij problematike obmejnih vojaških utrd v severozahodnih provincah imperija v času po sredini 3. st. pa do prehoda v srednji vek.

Za uvodom sledi najprej sklop preglednih študij oz. tematskih člankov, kjer so izpostavljene še vedno zelo aktualne debate o kontinuiteti ali prelomu med antiko in srednjim vekom ter o barbarskih identitetah in etnogenezah. W. Pohl razmišlja o različnih konceptih konca antike in padca rimskega imperija in predstavi trenutno vodilne anglosaške pisce o tej tematiki. V grobem jih razdeli na dva tabora. Nekateri nekoliko v nasprotju s številnimi zgodovinskimi in arheološkimi viri zagovarjajo, da barbari pravzaprav niso imeli nič opraviti s koncem imperija (W. Goffart), drugi pa zastopajo t. i. neokatastrofizem (P. Heather, B. Ward-Perkins) in se vračajo k Gibbonovi ideji o "decline and fall" rimskega cesarstva. Pohl izpostavi tudi M. McCormicka in C. Wickhama, ki sta se osredotočila na socialne in gospodarske vidike prehoda med antiko in srednjim vekom. Avtor prispevka sam ostaja pri ideji transformacije (preobrazbe). Poudariti želi dva elementa, za katera meni, da jima zgoraj omenjeni avtorji posvečajo premalo pozornosti. To sta vloga krščanstva in barbarskih ljudstev pri ustvarjanju zgodnjega srednjega veka. Vseeno se zdi, da Pohl še vedno skoraj povsem izpusti vlogo cerkve kot organizacije, ki je lahko na svoja ramena prevzela določen del vsaj lokalne ali regionalne uprave v kriznem obdobju. Poudari sicer, da so pri prevzemu nekdanjih rimskih ozemelj uspela samo tista barbarska kraljestva, ki so bila pokristjanjena (Franki, Goti), ali šele takrat, ko so se pokristjanila (Madžari, Bolgari). Vendar se ne ukvarja z vlogo, ki so jo imeli (v pisnih virih in arheološkem zapisu sicer mnogo manj opazni) ostanki domačega prebivalstva in njihove cerkve. Pri tem posebej mislim na vzhodnoalpski prostor in pa tudi Podonavje, ki mu pripisuje skoraj dokončen konec rimskih struktur, čeprav novejša raziskave dajejo upanje, da vsaj ponekod situacija ni bila tako dokončna. Članek zaključim z mnenjem, ki se mu lahko samo pridružimo, da je bilo med antiko in srednjim vekom več prehodov in da iskanje razlogov za padec Rima ne bo pripeljalo diskusije naprej. Bolj pomembno se mu zdi posvetiti regionalnim ali celo lokalnim elementom preobrazbe, tu avtor prizna tudi pomen arheoloških najdb.

K. Dietz govori v prvem delu svojega sestavka o problemih interpretacije Notitiae Dignitatum in zaključim, da vendarle dovolj zanesljivo predstavlja stanje v Drugi Reciji na začetku 5. st. V drugem delu meni, da je, kljub trditvam v starejšem zgodovinopisju, Druga Recija ostala branjena tudi po vojaških akcijah okrog leta 402, ko naj bi Stilicho odpeljal vse vojaške enote iz te province.

Članek H. U. Nubra obravnava spremembe v arhitekturi taborov in utrd v severozahodnih provincah v 3. in 4. st. ter njihovo postopno spreminjanje v večinoma civilne utrjene naselbine s prisotnostjo vojske.

Prispevek M. Kulikowskega govori o zadnjih raziskavah barbarske identitete in ponudi nekaj raziskovalnih nastavkov, s katerimi bi lahko premaknili debate, ki se morda že nekaj časa vrtijo na mestu. Predlaga, da bi preusmerili pozornost tudi na do sedaj zanemarjane barbare v različ-

nih delih cesarstva, na primer Mavre in Arabce, ter da bi zgodovinarji pri svojem delu previdneje (manj selektivno) uporabljali arheološko gradivo, s čimer se seveda ne bi mogli bolj strinjati.

V *Bierbrauer*, ki je bil tudi predlagatelj teme za srečanje v Münchnu, piše o (ne)zmožnosti metodološko ustrezne arheološke argumentacije prisotnosti Alatejeve in Safraksove skupine v Panoniji in njenega enačenja z grobišči tipa Csákvár. Delitev panonskih grobišč na tipe Ságvár, Csákvár in Szabadbattyán zavrača tudi *T. Vida* na koncu zbornika in predlaga novo kronologijo (glej spodaj).

Zbornik se nadaljuje s sklopi obravnave posameznih legijskih taborov, ki so urejeni po provincah od severozahoda proti jugovzhodu. Sklop o Drugi Germaniji sestavljajo prispevki *T. Ottena* o Xantnu, *M. Trierja* o Kölnu, *B. Päffgena* o okolici Kölna ter *U. Müssmeier* o Bonnu. V tej provinci Franki brez opaznega uničenja nasledijo rimska naselbinska jedra, ponekod so vidne le manjše spremembe v njihovi mikrolokaciji. Srednjeveške naselbine se pogosto oblikujejo okrog cerkvenih stavb, ki so neprekinjeno v uporabi.

Podobno naselitveno zgodovino, vendar z drugimi germanskimi skupinami, najdemo v sklopu člankov o Prvi Germaniji in Maximi Sequanorum. Sestavljajo ga članki *R. Knöchleina* in *G. Rupprechta* o Mainz, *G. Kuhnle* o Strassburgu, *P.-A. Schwarza* o Kastrumu Rauracense in *R. Matthisena* o t. i. rimski psevdoprovinci Alamaniji na prostoru nekdanjih *agri decumates*.

Pri Drugi Reciji *M. Konrad* govori o Regensburgu z arheološkega, *W. Störmer* pa z zgodovinskega vidika. O kastelih v Obrežnem Noriku piše *H. Ubl*, *R. Igl* pa o Ennsu. V Obrežnem Noriku model mirnega prevzema naselbinskih struktur s strani Germanov do neke mere in predvsem vzhodno od reke Enns zamenja pomanjkanje znakov življenja znotraj bivših rimskih utrdb do karolinškega obdobja. Glede na to, da je za ta prostor na razpolago eden redkih pisnih virov za drugo polovico 5. st., Evgipijev življenjepis sv. Severina, ne preseneča, da je tu več govora o povečanem pomenu cerkve kot vzdrževalke administrativnih struktur v pozni antiki.

Zadnji sklop govori o Prvi Panoniji in Valeriji, kjer sta opazna zaton rimskih struktur do sredine 5. st. in odsotnost znakov kontinuitete poselitve do 9. st., z redkimi izjemami (Akvink). Sklop sestavljajo članki *M. Mosserja* o Vindoboni, *C. Gugla* o Karnuntu, *L. Borhyja* o Brigetiu in *P. Zsidi* o Akvinku. V istem sklopu *O. Heinrich Tamáska* piše o panonskih notranjih utrdbah, ki so večinoma doživele podobno usodo (z izjemo Keszthelyja-Fenekpuszte), *R. Bratož* pa o dvestoletnem postopnem in neorganiziranim izseljevanju prebivalstva iz panonskih provinc v 5. in 6. stoletju. Prav za konec sledi prispevek *T. Vide* o poselitvenih spremembah srednjega Podonavja med 4. in 6. st. Ponudi novo kronološko delitev panonskih grobišč na faze I do IV. Faza I predstavlja rimska grobišča konca 4. st., kjer so tuji elementi še dokaj redko zastopani. Faza II obsega predvsem prvo tretjino 5. st., ko se v vojaških taborih na noriško-panonskem limesu oblikuje t. i. rimsko-barbarska mešana kultura domačinov in federatov. Faza III zajema hunsodobna grobišča, faza IV pa grobišča 2. pol. 5. st. *Vida* poskuša slediti staroselsko prebivalstvo še globoko v 5., ponekod celo do 6. st. Po dolгих letih usmerjenosti

madžarske arheologije v študije avarskega in langobardskega gradiva njegovo zanimanje in trud pri odkrivanju Romanov posebej razveseljuje, čeprav je včasih argumentacija še na razmeroma šibkih tleh (npr. značilno opredeljevanje pokopov brez pridatkov kot staroselske grobove poznega 5. st.).

Vprašanja, s katerimi se ukvarja predstavljena publikacija, so številna. Začenjajo se z vojaškimi reformami poznega 3. in 4. st. in njihovimi posledicami za arhitekturo in vlogo vojaških taborov ter številčnost tam nastanjenih enot. Nekatere utrdbe so bile močno zmanjšane ali celo povsem opuščene, le zelo redke so bile novoustanovljene. V nekaterih so bili nastanjeni tudi barbarski vojaki, druge pa so branile le še lokalne milice, sestavljene iz domačega prebivalstva.

Precej prostora je posvečenega eni ključnih dilem tega obdobja: kdaj je prenehal delovati centralni državni upravni aparat in redna vojska na mejnih območjih in ali se je to zgodilo sočasno? V zvezi s tem je nekajkrat postavljeno pod vprašaj, kako močne posledice so v resnici pustile politične in vojaške cezure 4. in 5. stoletja in ali jih morda pogosto precenjujemo. Ponovni pretresi pisnih in numizmatičnih virov ponekod nakazujejo, da je rimska prisotnost na renki in donavski meji lahko trajala preko razpitenih dogodkov okrog let 405–407 še do sredine ali celo v drugo polovico 5. st. Posebej zanimivi se na tem mestu zdijo vedno pogostejši argumenti za redno uporabo starega bronastega denarja 4. stoletja še globoko v 5. stoletje, ko sicer pomanjkanje sočasnih kovov pojasnjujemo s prenehanjem rednega denarnega obtoka. Vedno pogosteje se kaže, da gre pri novem denarju le še za novce višjih vrednosti, ki so jih kot plačilo ali plen uporabljali predvsem barbari, ob njih pa je krožil stari drobiž.

Veliko število najdišč kaže transformacijo arhitekture in notranje ureditve taborov v pozni antiki, ko se začenja močno brisati meja med civilnimi in vojaškimi naselbinami. Zmanjševanje utrjenih površin in velikosti posadk sovpada z opuščanjem neutrjenih civilnih naselbin in preseljevanjem civilnega prebivalstva za obzidja utrjenih središč. Prav tako se spreminja nekdanja značilna notranja arhitektura taborov, vojaške barake in principije zamenjujejo nove, deloma civilne stavbe. Tako tabori v zadnji fazi lahko predstavljajo poselitvena središča, ki vzdržujejo rimsko upravno strukturo v območju. Pogosto se izkaže, predvsem seveda v Porenju, da so tamkajšnji krščanski objekti nosilci poselitvene kontinuitete v zgodnji in srednji vek.

Poleg dvojnosti vojaško-civilno se pojavlja tudi dvojnost rimsko-barbarsko in problematika določevanja germanske prisotnosti v naselbinah ter ob tem takoj priljubljeno vprašanje etnične identitete in etnogeneze ljudstev na meji imperija.

V zborniku je omenjen tudi vidik gospodarskega zaledja taborov ter trgovina na dolge razdalje, predvsem s Sredozemljem, vendar se zdi, da ta tema še zdaleč ni dovolj izkoriščena. Sploh preseneča odsotnost (vsaj omemb rezultatov) keramičnih študij v povezavi z oskrbo in prisotnostjo vojske na mejah. Prav tako se kot datacijski pripomoček med prispevki redko kje omenja *militaria*.

Kot odgovor na naslovno vprašanje, ali so vojaški tabori centri daljšega naselitvenega razvoja v zgodnji in srednji vek, se na koncu izkaže, da so, gledano pod drobnogledom, na obravnavanem prostoru potekali zelo različni scenariji.

Predvsem za province ob Renu velja, da gre pogosto za kontinuiteto naselbine znotraj taborskih zidov, pri čemer so novi nosilci upravnih struktur Germani, še kar nekaj časa pa so v nekaterih primerih v epigrafskih virih prepoznavni tudi Romani. Pogosto se kontinuiteta vzpostavi predvsem ob cerkvenih stavbah, kjer v nekaterih primerih pozneje zraste tudi srednjeveška naselbina. V obdonavskih provincah je zgodba večinoma drugačna, kontinuiteta delovanja utrdb je prekinjena, tamkajšnji barbari niso prevzemali rimskih upravnih struktur, čvrsta organizacija prostora pa se je ponovno vzpostavila pravzaprav šele z naselitvijo in pokristjanjenjem Madžarov.

Srednje Podonavje že nekaj časa predstavlja pravi laboratorij za preigravanje scenarijev stikov in odnosov med rimskim prebivalstvom in barbarskimi naseljenci od konca 4. stoletja dalje. Osvežene interpretacije pripadnosti proučevanega arheološkega gradiva določenim nosilcem in raziskave produkcijskih centrov nekaterih vrst gradiva (npr. glajene keramike), ki jim je bil včasih pripisan strogo nerimski značaj, ter priznavanje kontinuirane prisotnosti staroselcev in njihove vloge, obetajo nove uvide v akulturacijske procese panonskega zgodnjega srednjega veka.

Glavna zaključna misel se zdi, da bodo potrebne podrobne študije, ki bodo šele skupaj lahko sestavile barvit mozaik pozne antike in zgodnjega srednjega veka. Predvsem pri Pohlovem pregledu teorij o katastrofi, kontinuiteti ali transformaciji, je očitno, da se jim obravnava obdobje ne glede na nedvomen pomen širokih sintez še vedno izmika in razočara, če modele razlag poskušamo prehitro posplošiti. Zbornik pred nami je gotovo en od korakov na pravi poti, sicer osredotočen predvsem na Porenje, vendar z nastavki tudi za obdonavske province, kjer vsekakor kaže nadaljevati.

Tina MILAVEC

Andreas Kakoschke: *Die Personennamen in der römischen Provinz Noricum*. Alpha-Omega, Reihe A, 262. Olms-Weidmann, Hildesheim, Zürich, New York 2012. ISBN 978-3-487-14875-5. 775 str., 2 zemljevidi.

Knjiga z naslovom Osebna imena rimske province Norik je impozantno delo in zadnja monografija s področja imenoslovja, ki jo je avtor posvetil osebnim imenom v provincah zahodnega dela rimskega imperija. Doslej je izdal že sezname osebnih imen in spremljajoče komentarje za provinci Zgornjo in Spodnjo Germanijo (2006–2008), dalje za Recijo (2009), Galijo Belgiko (2010) in Britanijo (2011), pred nami pa je komentiran seznam osebnih imen province Norik, nekdanjega (verjetno pretežno keltskega) Noriškega kraljestva, ki je z rimsko državo od začetkov medsebojnih stikov v 2. stoletju pr. Kr. gojilo prijateljske odnose. Kot vse kaže, je bilo ok. leta 15 bolj ali manj mirno priključeno imperiju, pod Klavdijem pa je postalo ena od številnih rimskih provinc. Potek mej nove province v podrobnosti ni znan, verjetno se je skozi čas tudi spreminjal, avtor se je odločil za meje, ki jih je določil Theodor Mommsen v Korpusu latinskih napisov (*Corpus inscriptionum Latinarum*). To delo predstavlja hkrati tudi glavni vir gradiva za študij rimskodobnih imen v Noriku,

drugi pomemben korpus rimskih napisov iz province pa so trije zvezki ILLPRON (*Inscriptionum lapidarium Latinarum provinciae Norici Indices*; compos. M. Hainzmann, P. Schubert, Fasc. I, 1986; II–III, 1987), ki prinašajo načeloma indekse noriških rimskih napisov, dejansko pa v nekoliko drugačni obliki vsebujejo tudi besedila napisov s kamnitih spomenikov province.

Knjiga Andreasa Kakoschke je sestavljena predvsem iz dvodelnega seznama imen vseh oseb, ki so bile v rimskem obdobju dokumentirane v Noriku. Provinca Norik je obsegala večji del današnje Avstrije, južno Bavarsko, del Slovenije s težiščem v Celju (antični Celeji) in celejskem mestnem območju ter manjši del Italije. Avtor se je odločil, da bo v svojo raziskavo vključil ne le osebe, ki so krajši ali daljši čas živele v provinci, temveč tudi osebe, ki so bile v kakršnikoli vlogi kdajkoli dokumentirane v provinci, torej poleg domačinov in prebivalcev province, znanih predvsem z nagrobnikov in deloma s posvetilnih oltarjev, tudi priseljence, trgovce in koloniste, ki so se v Norik naselili pozneje. V katalog so vključene tudi osebe, ki so bile v provinci le (zelo) kratek čas, kot npr. senatorji ali predstavniki viteškega stanu, ki so v Noriku službovali le eno ali nekaj let, npr. kot višji državni uradniki, upravitelji ali vojaški poveljniki različnih činov. V seznamu najdemo tudi imena konzulov, ki so na diplomah ali drugih spomenikih navedeni kot eponimni visoki državni predstavniki, katerih imena so obeleževala tekoče leto. Osebe senatorskega stanu se v seznamih od drugih oseb ločijo tako, da so njihova imena zapisana z velikimi tiskanimi črkami.

Zbiranje gradiva so avtorju močno olajšale elektronske epigrafske baze, ki so v prosti uporabi na medmrežju (to so predvsem *Epigraphische Datenbank Heidelberg*, ki vsebuje pretežno napise iz zahodnega dela imperija, epigrafska baza Clauss-Slaby iz Frankfurta, v kateri je zbrano največje število napisov, čeprav nima vedno preverjenih podatkov, in *Ubi erat lupa* z Dunaja, ki se je pred par leti preselila v Salzburg). Katalog osebnih imen in avtorjev komentar k večini teh imen predstavljata važno nadgradnjo k seznamu noriških imen v leksikonu osebnih imen severne Italije in zahodnih provinc imperija (B. Lórinč, *Onomasticon provinciarum Europae Latinarum*, Vol. I: *Aba – Bysanus*, 2005²; Vol. II: *Cabalicius – Ixus*, 1999; Vol. III: *Labareus – Pythea*, 2000; Vol. IV: *Labareus – Pythea*, 2002). *Onomasticon* pa še vedno predstavlja pomembno delo za prvo orientacijo o razprostranjenosti posameznih gentilnih imen in "priimkov" (*cognomina*) in za vsa tista imena, ki (še) niso vključena v avtorjeve knjige.

Pri navajanju oseb, ki so bile kakorkoli povezane z Norikom, avtor ni postavil nobenih omejitev, pač pa se je kronološko omejil na prva tri stoletja krščanske ere, čas torej, iz katerega izvira tudi daleč največ gradiva. Večino tega gradiva predstavljajo kamniti spomeniki vseh vrst, poleg nagrobnikov, ki so najštevilčnejši, še oltarji raznim božanstvom in drugi posvetilni napisi, razni počastitveni in gradbeni ter vladarski napisi, miljniki in mejniki. Poleg napisov na kamnitih spomenikih so za študij oseb pomembni še napisi na manjših predmetih vsakdanje rabe in žigi na tovarniško izdelanih predmetih, predvsem na posodju in opekah ter drugih keramičnih izdelkih. Pri preučevanju imen postajajo vse bolj pomembni tudi predmeti iz kovine z vrezanimi besedili in imeni, kot npr. vojaške diplome.

Med obravnavana imena je avtor vključil tudi imena noriških vladarjev, ki se pojavijo na keltskih novcih, kot npr. ime *Tinco*, ki se sicer omenja tudi na nagrobnem napisu kot ime moža Banane, hčerke Venimara; Banana je v tej obliki izpričana le v tem napisu, sicer pa gre za razmeroma pogosto žensko ime v Noriku, *Banona*.

V katalogu so v dveh krajših razdelkih posebej navedena tudi vsa fragmentarno ohranjena imena, tako gentilna kot *cognomina*.

Knjiga je razdeljena na nekaj poglavij, ki so zaradi narave gradiva zelo neenakomerno dolga. Predgovoru sledi kratko uvodno poglavje, ki je prevedeno tudi v slovenščino, saj nezanemarljivo število osebnih imen izvira iz Celja in slovenske Štajerske; prevedla ga je Julijana Visočnik. Sledita krajši seznam kritic in nekoliko daljši seznam uporabljene literature. To ni vsa literatura, ki jo je Kakoschke uporabil v komentarjih k imenom, temveč le najbolj pogosto citirana dela. Preostala manj pogosto uporabljena dela so v komentarjih navedena s polnim citatom. Vsi naštetih razdelki se nahajajo na 36 straneh, ostalih 700 in več strani pa obsega katalog osebnih imen. Na koncu knjige sta dva zemljevida (str. 774–775), zemljevid zahodnega in vzhodnega Norika, ki je vzeta iz monografije o Noriku Géze Alföldyja; ta je namreč še vedno temeljno delo za zgodovino Norika v rimski dobi in pozni antiki.

Kakoschkejeva knjiga noriških osebnih imen lahko služi kot priročnik za imena v širšem kontekstu, ne le za noriška, saj so mnoga dokumentirana tudi v Italiji in drugih provincah, predvsem v zahodnem delu imperija. Kaj ponuja uporabniku, je natančno razloženo v uvodu, v katerem je pojasnjena tudi njena zgradba.

Katalog je razdeljen na obsežen prvi del, ki obsega vsa gentilna (družinska) imena, prepoznava po tem, da se večinoma, a ne vedno, končujejo na *-ius* (str. 37–226). Še obsežnejši del prinaša vsa enojna osebna imena in *cognomina* oz. "priimke", imena skratka, ki v rimski dvo- ali trodelni imenski formuli niso bila prva imena (*praenomina*) in ne gentilna imena. "Prvih imen" je bilo v rimskem poimenovanju le omejeno število (ok. dvajset), a še mnogo manj jih je bilo običajno v uporabi, ne več kot kakih deset, med njimi so bila najpogostejša npr. *Gaius*, *Marcus*, *Sextus*, *Lucius*, *Titus*, *Aulus*; vsa "prva" imena so bila (skoraj) vedno okrajšana. Njihova uporaba je sčasoma zbledela, sočasno z zatonom uporabe teh imen pa beležimo naraščajočo pomembnost "priimkov" (*cognomina*). Tro- ali dvodelna imenska formula je bila značilna za rimske državljane (v dvodelni se ne pojavi več "prvo" ime), veliko prebivalcev Norika pa ni imelo rimskega državljanstva. Te osebe so bile t. i. "peregrinega statusa" in so nosile le eno osebno ime, kar bi še najbolj ustrezalo "priimku" (*cognomen*) rimskega državljanja. Zanimivo je, da z zatonom antike to ime prevlada in se začne tudi gentilno ime vse manj uporabljati. V pozni antiki večina oseb nosi le eno ime, ki je bilo v rimskem imperiju v prvih treh stoletjih krščanske ere značilno predvsem za osebe brez rimskega državljanstva.

Avtor je zelo natančen: ko npr. v komentarju označi določeno ime za "domače" ("einheimisch") – in teh je mnogo –, vedno znova skozi vso knjigo v oklepaju ponovi definicijo te oznake: "aus Noricum bzw. dem benachbarten Raum", čeprav se zdi, da bi oznaka "domače" povsem zadostovala. Zanimivo je, da je že prvo ime v katalogu (v razdelku "*co-*

gnomina") z območja Celja, *Abascantus*, posvetitelj oltarja bogu Voglajne Akvonu z Rifnika pri Šentjurju. Kakoschke ime pospremi s poučnim komentarjem, v katerem kot paralelo za ime navede tudi dedikanta na posvetilu Očetu Liberu iz Šentožbolta, pri čemer pa ne omeni, da gre za območje znamenitega trojanskega prelaza, ki je bil v antiki znan kot Atrans. S tem ni sicer nič narobe, čeprav bi bil podatek dobrodošla dopolnitev, pač pa je moteče, da ponekod namesto Rogatec zapiše "Rohitsch" (str. 288) ali pa "Marburg" namesto Maribor (npr. str. 387); Lasko namesto Laško (str. 629) je le manjši spodrselj. Da se včasih namesto slovenskih imen pojavljajo nemška, je razumljivo, ker je Kakoschke podatke dobil v starejši nemški literaturi in se tovrstnih napak ni niti zavedal ter zato očitno ni pomislil, da bi dal rokopis v pregled dr. Visočnikovi. Bolj nerazumljivo pa je npr., da vse članke iz Situle 40, 2002, posvečene noriškim avtonomnim mestom, citira kot Šašel Kos/Scherrer, torej po urednikih monografije in ne po avtorjih člankov, kar je seveda nedopustno.

Navedenih nekaj pomanjkljivosti pomeni predvsem to, da ni nič, kar izide, posebej če gre za večje in pomembnejše delo, povsem brez napak. Nesporno je Kakoschkejeva knjiga temeljna za študij rimskodobnih imen in ni le nenadomestljiva, kadar raziskujemo imena iz Norika, temveč je zelo koristna tudi kot komentar za marsikatero ime, na katero naletimo v drugih delih imperija, pa se pojavi tudi v tej knjigi. Knjiga je neobhoden priročnik za študij rimskodobne onomastike in ne bi smela manjkati v nobeni večji knjižnici s težiščem na antiki.

Marjeta ŠAŠEL KOS

Astrid Röpke: *Der Wandel von der Natur- zur Kulturlandschaft im Hochtal von St. Antönien (Schweiz). Ein Methodenverbund aus Palynologie, Bodenkunde und Dendroökologie.* Frankfurter Archäologische Schriften 15, Dr. Rudolf Habelt GmbH, Bonn 2011. ISBN 978-3-7749-3659-1. 170 str., trda vezava, priložen CD-ROM.

V klimatsko občutljivih območjih, kot so severne Alpe, imajo spremembe klime in izraba tal zelo močan vpliv na pokrajino in življenje ljudi. V knjigi so predstavljeni rezultati multidisciplinarnih paleoekoloških raziskav v visokogorski dolini St. Antönien (Švica, 1400–1300 n. m. v.), s pomočjo katerih avtorica rekonstruira uporabo pokrajine v zadnjih 3500 letih, od bronaste dobe do srednjega veka.

Knjiga je razdeljena v dva dela. V prvem, uvodnem delu, so na kratko prikazani cilji raziskave in poljudno predstavljene osnovne raziskovalne metode, nato pa sledi oris geografskih, geoloških, geomorfoloških in pedoloških značilnosti regije, današnje klime in vegetacije ter arheoloških najdišč in zgodovinskih virov.

V drugem delu knjige so predstavljeni rezultati palinoloških, pedoloških in dendrokronoloških raziskav. Pelodni diagrami s treh paleoekoloških najdišč (Capelgin, 1680 m; Gross Ried, 1720 m, in Schal, 1850 m) in pedoloških profilov prikazujejo zgodovino razvoja vegetacije pod današnjo gozdno mejo in nad njo. Prvi človekov vpliv se je pojavil v pozni bronasti dobi (pribl. 1300–1000 pr. n. št.), v času tople in suhe klime, ko je bil skrčen smrekov gozd, razši-

ritev zelene jelše pa lahko povežemo z razvojem pašništva. Podobne faze intenzivnega človekovega vpliva na okolje so zaznali še v železni dobi (pribl. 800–15 pr. n. št.), ko je požiganje gozda postalo pogostejše, in v rimski dobi (15 pr. n. št.–450 n. št.), ko se je širitev pašnikov nadaljevala. Gozd si je zaradi hladnejše in vlažnejše klime ter posledic propada rimskega imperija v zgodnjem srednjem veku opomogel, do zelo močnega sekanja gozda pa je prišlo v poznem srednjem veku med 1300 in 1500 n. št. V tem obdobju so se v regijo priselili nemško govoreči ljudje iz doline Wallis (“Walsler people”), ki so bili navajeni kmetovanja v ostrih alpskih razmerah, povečala pa se je tudi potreba po lesu zaradi rudarstva. V času klimatskih ohladitev med t. i. “malo ledeno dobo” (1600–1850 n. št.) se je pojavila izrazita erozija tal, ki je sprožila številne naravne katastrofe (plazovi, poplave). Ponekod so erozijski procesi odstranili kisli horizont nekdanjih podzolov in celo izboljšali rodovitnost tal. Sledila je obnova gozda: dendroekološke raziskave kažejo, da so smreke v regiji stare od 200 do 300 let, ponekod pa so se obnovili tudi procesi podzolizacije tal.

Raziskava je pokazala, da je bila tudi v odmaknjenih mejnih območjih severnih Alp možna širitev kmetijstva (s kulturnimi in tehnološkimi prilagoditvami) na večje nadmorske višine. Do širitve je prišlo med klimatsko ugodnejšimi, suhimi in toplimi obdobji, medtem ko je zaradi klimatskih nihanj, hladne in vlažne klime ter intenzivne izrabe tal prihajalo tudi do katastrofalnih dogodkov in opustošenja doline.

Knjiga povezuje spoznanja različnih ved (palinologije, pedologije in dendrokronologije). Takšne multidisciplinarnе raziskave so v Alpah zaradi kompleksnih okoljskih procesov in fragmentiranosti paleoekološkega zapisa ter komplementarnosti različnih okoljskih arhivov redke in dragocene. Knjiga predstavlja rezultate obsežne raziskave in je zelo lepo opremljena s številnimi diagrami, fotografijami in zemljevidi. Pogrešamo nekoliko podrobnejšo analizo rezultatov, vsekakor pa bi si v bodoče želeli še več podobnih raziskav.

Maja ANDRIČ, Tjaša TOLAR